ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસમાં સરદાર પટેલની ભૂમિકા

ડૉ. ખુશ્બુ કે.ચૌધરી
આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર
ઈતિહાસ વિભાગ
એમ.એ પરીખ ફાઈન આર્ટ્સ એન્ડ આર્ટ્સ કોલેજ પાલનપુર.

❖ સારાંશ

આ સંશોધન લેખનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ (INC)માં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલની બહુપારિમાણીય ભૂમિકાનું વિશ્લેષણ કરવાનો છે. ૧૯૧૭ થી ૧૯૫૦ સુધીના સમયગાળામાં પટેલે કોંગ્રેસને માત્ર એક આંદોલનાત્મક સંસ્થામાંથી એક શિસ્તબદ્ધ રાજકીય પક્ષમાં કેવી રીતે રૂપાંતરિત કરી, તેનું અહીં નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. ગાંધીજીના આદર્શો અને નેહરુની વૈશ્વિક દ્રષ્ટિ વચ્ચે, સરદાર પટેલે 'વાસ્તવિકતાવાદી' (Pragmatist) અને 'સંગઠક' તરીકે પક્ષને જે મજબૂતી બક્ષી, તેની ચર્ચા અહીં કેન્દ્રસ્થાને છે.

SHABDBRAHM

૧. પ્રસ્તાવના (Introduction)

ભારતીય સ્વતંત્રતા સંગ્રામના ઇતિહાસમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું નામ સુવર્ણ અક્ષરે અંકિત છે. સામાન્ય રીતે તેમને 'લોખંડી પુરુષ' અને 'ભારતના એકીકરણના શિલ્પી' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે પરંતુ ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ પક્ષના આંતરિક માળખાના ઘડવૈયા તરીકેની તેમની ભૂમિકા પણ એટલી જ મહત્વપૂર્ણ છે. મહાત્મા ગાંધી કોંગ્રેસનો નૈતિક ચહેરો હતા, જવાહરલાલ નેહરુ પક્ષનો વૈચારિક અને યુવા ચહેરો હતા, જ્યારે સરદાર પટેલ પક્ષની કરોડરજ્જુ સમાન હતા. તેમણે કોંગ્રેસને એક વિચારધારામાંથી 'કેડર-બેઝ્ડ' પાર્ટીમાં ફેરવવાનું ભગીરથ કાર્ય કર્યું હતું. આ લેખ તેમના સંગઠનાત્મક કૌશલ્ય, શિસ્તપાલન અને પક્ષની નીતિઓના અમલીકરણમાં તેમના પ્રદાનનો અભ્યાસ કરે છે.

૨. કોંગ્રેસમાં પ્રવેશ અને ખેડૂત નેતૃત્વનો ઉદય:

ભદ્રવર્ગથી જનસામાન્ય સુધીનું સંક્રમણ ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસના શરૂઆતના વર્ષોમાં પક્ષની છબી મુખ્યત્વે શહેરી, શિક્ષિત અને ઉચ્ચ મધ્યમવર્ગીય બૌદ્ધિકોની હતી. વકીલો, પત્રકારો

અને ડૉક્ટરોનું પ્રભુત્વ ધરાવતી કોંગ્રેસને ગામડાના અભણ અને ગરીબ ખેડૂતો સુધી લઈ જવાનું ભગીરથ કાર્ય જો કોઈએ કર્યું હોય, તો તે સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ હતા. બેરિસ્ટરના ઝભ્ભામાંથી ખાદીના કુર્તા સુધીની તેમની યાત્રા માત્ર વ્યક્તિગત પરિવર્તન નહોતું, પરંતુ તે ભારતીય રાજકારણમાં 'ગ્રામીણ ચેતના'ના ઉદયનું પ્રતીક હતું.

૨.૧ ગાંધીજી સાથે મેળાપ અને ગુજરાત સભા (૧૯૧૭)

વલ્લભભાઈ પટેલ શરૂઆતમાં મહાત્મા ગાંધીની વિચારધારા પ્રત્યે શંકાશીલ હતા. તેઓ માનતા હતા કે માત્ર અહિંસા અને સત્યાગ્રહથી અંગ્રેજોને હરાવી શકાય નહીં. પરંતુ ૧૯૧૭માં ગોધરા ખાતે યોજાયેલી **ગુજરાત રાજકીય પરિષદ**માં ગાંધીજીના સંપર્કમાં આવ્યા બાદ તેમના વિચારોમાં પરિવર્તન આવ્યું. તેઓ ગુજરાત સભાના સેક્રેટરી બન્યા.

તેમનો પ્રથમ મોટો વિજય **'વેઠ પ્રથા' (Forced Labor)** નાબૂદ કરાવવાનો હતો. અંગ્રેજ અધિકારીઓ ગામડાના લોકો પાસે મફતમાં મજૂરી કરાવતા હતા. પટેલે કાયદાકીય સમજ અને આક્રમક રજૂઆત દ્વારા કમિશનરને આ પ્રથા બંધ કરવા મજબૂર કર્યા. આ ઘટનાએ સાબિત કર્યું કે સરદાર પટેલ માત્ર વાતો કરનારા નેતા નથી, પરંતુ પરિણામ લાવનારા 'Action Oriented' નેતા છે.

૨.૨ ખેડા સત્યાગ્રહ (૧૯૧૮): સંગઠન કૌશલ્યની કસોટી

ખેડા સત્યાગ્રહ એ વલ્લભભાઈ પટેલ માટે રાજકીય તાલીમશાળા સમાન હતો. ૧૯૧૮માં અતિવૃષ્ટિને કારણે પાક નિષ્ફળ ગયો હોવા છતાં અંગ્રેજ સરકારે મહેસૂલ માફ કરવાનો ઇનકાર કર્યો. ગાંધીજીએ નેતૃત્વ લીધું, પરંતુ તેમને એક મજબૂત સેનાપતિની જરૂર હતી જે ગામડે-ગામડે ફરી શકે. વલ્લભભાઈએ પોતાની ધીકતી વકીલાત છોડીને આ જવાબદારી સ્વીકારી.

- **ગ્રાઉન્ડ લેવલ નેટવર્કિંગ**: પટેલે ખેડાના દરેક ગામની મુલાકાત લીધી. ખેડૂતોમાં રહેલા ડરને દૂર કરવા તેમણે સાદી અને તળપદી ભાષામાં સંવાદ સાધ્યો.

- **પરિણામ:** ખેડૂતોની એકતા જોઈને બ્રિટિશ સરકારે નમતું જોખવું પડ્યું અને માત્ર સક્ષમ ખેડૂતો પાસેથી જ કર લેવાનો નિર્ણય કર્યો. આ આંદોલને કોંગ્રેસને ખેડૂતોનો વિશ્વાસ અપાવ્યો.

૨.૩ બોરસદ સત્યાગ્રહ (૧૯૨૩): અન્યાય સામે સીધો જંગ

૧૯૨૩માં બોરસદ તાલુકાના લોકો પર સરકારે **(અપરાધિક / દંડાત્મક કર) (Punitive Tax)** નાખ્યો હતો. સરકારનો આરોપ હતો કે લોકો બહારવટિયાઓને મદદ કરે છે, તેથી વધારાની પોલીસ રાખવા માટે લોકોએ ટેક્સ આપવો પડશે. વલ્લભભાઈ પટેલે અહીં પોતાના ગુપ્તચર કૌશલ્યનો ઉપયોગ કર્યો. તેમણે પુરાવા એકઠા કર્યા કે પોલીસ જ બહારવટિયાઓ સાથે મળેલી છે અને પ્રજાને બંને બાજુથી લૂંટવામાં આવે છે.

સરદાર પટેલની આગેવાનીમાં ૧૪૨ ગામોએ એકીસાથે ટેક્સ ભરવાની ના પાડી દીધી. સરકારને પોતાની ભૂલ સમજાઈ અને ટેક્સ પાછો ખેંચવો પડ્યો. ગાંધીજીએ ત્યારે વલ્લભભાઈને **"બોરસદના રાજા"** કહ્યા હતા. આ વિજયે કોંગ્રેસની પકડ મધ્ય ગુજરાતમાં મજબૂત કરી.

SHABDBRAHM

૨.૪ બારડોલી સત્યાગ્રહ (૧૯૨૮): 'સરદાર'નો ઉદય અને રાષ્ટ્રીય ફલક પર

➢ પ્રભાવ

૧૯૨૮માં સરકારે બારડોલી તાલુકામાં જમીન મહેસૂલમાં અન્યાયી ૨૨% નો વધારો કર્યો હતો. આ સત્યાગ્રહનું આયોજન સરદાર પટેલે એક લશ્કરી શિસ્ત સાથે કર્યું હતું. સંશોધનની દ્રષ્ટિએ અહીં પટેલની **"વ્યૂહાત્મક વ્યવસ્થાપન શક્તિ" (Strategic Management)** જોવા મળે છે:

1. **લશ્કરી માળખું:** તેમણે આખા તાલુકાને ૧૩ છાવણીઓમાં વહેંચી દીધો અને દરેક છાવણી પર એક અનુભવી લીડર (સેનાપતિ) મૂક્યો.
2. **માહિતી સંચાર (Communication):** કોંગ્રેસના સંદેશા પહોંચાડવા માટે રોજિંદી **'પત્રિકાઓ'** નું પ્રકાશન શરૂ કર્યું. જેમાં સરકારના દમન અને લોકોની વીરતાના સમાચાર અપાતા, જેણે લોકોનું મનોબળ ટકાવી રાખ્યું.

3. **સામાજિક બહિષ્કાર**: જે કોઈ ડરના માર્યા ટેક્સ ભરે, તેનો સામાજિક બહિષ્કાર કરવામાં આવતો, પરંતુ તેમાં પણ અહિંસાનું પાલન થતું.
4. **મહિલાઓની ભાગીદારી**: સરદાર પટેલે સ્ત્રીઓને ઘરની બહાર નીકળી આંદોલનમાં જોડાવા હાકલ કરી. બારડોલીની બહેનોએ જ વલ્લભભાઈને સૌપ્રથમ '**સરદાર**' નું બિરુદ આપ્યું હતું.

અંતે, બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને ઝુકવું પડ્યું અને ૨૨% નો વધારો ઘટાડીને માત્ર ૬.૦૩% કરવામાં આવ્યો. આ જીત માત્ર બારડોલીની ન હતી, પરંતુ તેણે સમગ્ર દેશમાં સંદેશો પહોંચાડ્યો કે કોંગ્રેસ પાસે હવે બ્રિટિશરોને હંફાવવાની તાકાત છે.

૩. કરાંચી અધિવેશન (૧૯૩૧): પ્રમુખ તરીકેની ભૂમિકા અને ભવિષ્યના ભારતનો પાયો

ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસના ઈતિહાસમાં ૧૯૩૧નું કરાચી અધિવેશન એક નિર્ણાયક સીમાચિહ્ન ગણાય છે. આ માત્ર કોંગ્રેસનું વાર્ષિક સંમેલન ન હતું, પરંતુ આધુનિક ભારતના સામાજિક અને આર્થિક બંધારણનું બીજારોપણ હતું. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ આ ઐતિહાસિક અધિવેશનના પ્રમુખ હતા. જે સંજોગોમાં આ અધિવેશન યોજાયું અને જે નિર્ણયો લેવાયા, તે સરદાર પટેલની નેતૃત્વ ક્ષમતા, તેમની સ્થિતપ્રજ્ઞતા અને તેમની દૂરંદેશીનો ઉત્તમ પુરાવો છે.

SHABDBRAHM

૩.૧ તંગદિલીભર્યું રાજકીય વાતાવરણ અને પટેલની અડગતા :-

માર્ચ ૧૯૩૧માં જ્યારે કોંગ્રેસનું અધિવેશન કરાચીમાં મળવાનું હતું, ત્યારે દેશનું વાતાવરણ અત્યંત શોકગ્રસ્ત અને ક્રોધિત હતું. અધિવેશનના થોડા દિવસો પહેલા જ, ૨૩મી માર્ચ ૧૯૩૧ના રોજ ભગતસિંહ, સુખદેવ અને રાજગુરુને બ્રિટિશ સરકારે ફાંસી આપી હતી. યુવા વર્ગમાં ગાંધીજી અને કોંગ્રેસ પ્રત્યે રોષ હતો કે તેઓ ગાંધી-ઈર્વિન કરાર દ્વારા ક્રાંતિકારીઓને બચાવી શક્યા નહીં. જ્યારે ગાંધીજી અને સરદાર પટેલ કરાચી પહોંચ્યા, ત્યારે તેમનું સ્વાગત કાળા વાવટાઓથી કરવામાં આવ્યું. "ગાંધીવાદ મુર્દાબાદ"ના નારા લાગ્યા. આવા વિસ્ફોટક માહોલમાં સરદાર પટેલે

પ્રમુખ તરીકેની જવાબદારી સંભાળી. તેમણે યુવાનોના ગુસ્સાને શાંતિથી સાંભળ્યો અને તેમને સમજાવ્યા કે કોંગ્રેસ પણ વીર ક્રાંતિકારીઓના બલિદાનનું સન્માન કરે છે. સરદાર પટેલની મક્કમતા અને વ્યવહારુ અભિગમને કારણે અધિવેશન ભાંગતું અટક્યું અને સફળતાપૂર્વક પૂર્ણ થયું.

૩.૨ પ્રમુખીય પ્રવચન: વાસ્તવિકતાનો રણકાર

સરદાર પટેલનું પ્રમુખીય પ્રવચન ટૂંકું છતાં અત્યંત પ્રભાવશાળી હતું. તેઓ અન્ય નેતાઓ જેવી અલંકારિક ભાષા બોલવાને બદલે સીધી અને સચોટ વાત કરવા માટે જાણીતા હતા. તેમણે કહ્યું હતું:

"તમે એક ખેડૂતને કોંગ્રેસના પ્રમુખ તરીકે પસંદ કર્યો છે... હું કોઈ મુત્સદ્દી નથી, મારો ધર્મ તો માત્ર દેશસેવા કરવાનો છે. આપણો માર્ગ કાંટાળો છે, પણ આપણે મંઝિલ સુધી પહોંચવાનું છે."

તેમણે ગાંધી-ઈર્વિન કરારનું સમર્થન કર્યું, જે તે સમયે અપ્રિય નિર્ણય હતો, પરંતુ તેમણે સ્પષ્ટ કર્યું કે આ કરાર યુદ્ધવિરામ છે, શરણાગતિ નહીં. તેમણે કોમી એકતા, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ અને સ્વદેશી અપનાવવા પર ભાર મૂક્યો.

3.3 મૂળભૂત અધિકારો અને આર્થિક નીતિનો ઠરાવ: સૌથી મહત્વનું પ્રદાન :-

સરદાર પટેલના પ્રમુખપદ હેઠળ કરાચી અધિવેશનની સૌથી મોટી સિદ્ધિ હોય તો તે છે **'મૂળભૂત અધિકારો અને આર્થિક કાર્યક્રમ'** (Resolution on Fundamental Rights and Economic Policy) નો ઠરાવ પસાર કરવો. આ ઠરાવનો મુસદ્દો જવાહરલાલ નેહરુએ તૈયાર કર્યો હતો, પરંતુ તેને પસાર કરાવવા માટે સરદાર પટેલનું પીઠબળ અનિવાર્ય હતું, કારણ કે પક્ષના રૂઢિચુસ્ત જમીનદારો અને ઉદ્યોગપતિઓ આ સુધારાના વિરોધમાં હતા.

આ ઠરાવ દ્વારા કોંગ્રેસે પ્રથમ વખત વ્યાખ્યાયિત કર્યું કે 'સ્વરાજ' નો અર્થ સામાન્ય જનતા માટે શું હશે. તેમાં નીચેની બાબતોનો સમાવેશ થતો હતો:

1. **નાગરિક સ્વાતંત્ર્ય:** વાણી સ્વાતંત્ર્ય, સંગઠન બનાવવાની સ્વતંત્રતા અને પ્રેસની આઝાદી.
2. **સમાનતા:** જાતિ, ધર્મ કે લિંગના ભેદભાવ વિના કાયદા સમક્ષ સમાનતા.

3. <u>પુખ્ત મતાધિકાર:</u> દરેક પુખ્ત નાગરિકને મત આપવાનો અધિકાર.
4. <u>**બિનસાંપ્રદાયિકતા:**</u> રાજ્યનો કોઈ ધર્મ નહીં હોય અને તે તમામ ધર્મો પ્રત્યે તટસ્થ રહેશે.
5. <u>**શ્રમિક કલ્યાણ:**</u> કામદારો માટે લઘુતમ વેતન, કામના કલાકો મર્યાદિત કરવા અને મજૂર મહાજન બનાવવાનો હક.

આ ઠરાવ એટલા માટે ઐતિહાસિક હતો કારણ કે તે ભવિષ્યના **સ્વતંત્ર ભારતના બંધારણ (૧૯૫૦)** નો પાયો બન્યો. આપણા બંધારણના ભાગ-૩ (મૂળભૂત અધિકારો) અને ભાગ-૪ (રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો) ના મૂળિયાં ૧૯૩૧ના આ કરાચી અધિવેશનમાં રહેલાં છે.

૩.૪ પક્ષને શિસ્તબદ્ધ બનાવવાની પહેલ :-

પ્રમુખ તરીકે સરદાર પટેલે કોંગ્રેસના સંગઠનમાં શિસ્ત લાવવાનો પ્રયાસ કર્યો. તેમણે જોયું કે આંદોલનો પછી કાર્યકરો વિખેરાઈ જતા હતા. તેથી તેમણે કોંગ્રેસને માત્ર આંદોલનકારી સંસ્થાને બદલે એક રચનાત્મક સંસ્થા તરીકે વિકસાવવા પર ભાર મૂક્યો. તેમણે પ્રાંતીય સમિતિઓને વધુ સત્તા આપી અને કેન્દ્રીય નેતૃત્વ સાથે તેમનું સંકલન વધાર્યું.

SHABDBRAHM

૪. વિચારધારામાં સંતુલન: ગાંધી, નેહરુ અને સમાજવાદીઓ

કોંગ્રેસ એક 'અમ્રેલા ઓર્ગેનાઈઝેશન' (સર્વસમાવેશક સંસ્થા) હતી જેમાં વિવિધ વિચારધારાઓ હતી.

- **સુભાષચંદ્ર બોઝ સાથે સંઘર્ષ:** ૧૯૩૯માં ત્રિપુરી અધિવેશન વખતે બોઝ અને ગાંધીજી વચ્ચેના મતભેદોમાં સરદાર પટેલ ગાંધીજીની સાથે અડગ રહ્યા. તેમને ડર હતો કે બોઝનું ઉગ્રવાદી વલણ પક્ષમાં ભંગાણ સર્જી શકે છે. અહીં તેમણે અપ્રિય બનીને પણ પક્ષની એકતા જાળવવા કડક નિર્ણયો લીધા.
- **નેહરુ અને સમાજવાદ:** નેહરુ સમાજવાદી વિચારસરણી ધરાવતા હતા, જ્યારે પટેલ મૂડીવાદ અને જમીનદારી પ્રથા બાબતે થોડા નરમ અને વ્યવહારુ હતા. આમ છતાં, કોંગ્રેસ તૂટે નહીં તે માટે પટેલે હંમેશા નેહરુ સાથે સમાધાનકારી વલણ રાખ્યું. તેઓ માનતા હતા કે આઝાદી પહેલા વર્ગવિગ્રહ (Class Struggle) ઉભો કરવો કોંગ્રેસ માટે હિતાવહ નથી.

૫. ભારત છોડો આંદોલન અને આઝાદી તરફ પ્રયાણ

૧૯૪૨ના 'ભારત છોડો' આંદોલનમાં મુંબઈના ગવાલિયા ટેન્ક મેદાન પરથી આપેલું તેમનું ભાષણ ઐતિહાસિક હતું. તેમણે કહ્યું હતું કે, "આ વખતે કોઈ સમાધાન નહીં, પૂર્ણ સ્વરાજ જ આપણો ધ્યેય છે."

૬. બંધારણ સભા અને આધુનિક ભારતનું નિર્માણ

આઝાદી પછી પણ કોંગ્રેસ પક્ષ અને સરકાર બંનેમાં તેમનું વર્ચસ્વ રહ્યું.

- **સમિતિઓના અધ્યક્ષ**: બંધારણ સભામાં તેઓ મૂળભૂત અધિકારો, લઘુમતીઓ અને પ્રાંતીય બંધારણ જેવી મહત્વની સમિતિઓના અધ્યક્ષ હતા.
- **દેશી રજવાડાંનું વિલીનીકરણ**: ૫૬૨ રજવાડાંઓને ભારતમાં જોડીને તેમણે જે ભારતનું નિર્માણ કર્યું, તે કોંગ્રેસ સરકારની સૌથી મોટી સિદ્ધિ ગણાય છે. આ કાર્યમાં તેમની મુત્સદ્દીગીરી અને 'સામ, દામ, દંડ, ભેદ'ની નીતિ સફળ રહી.

SHABDBRAHM

૭. નિષ્કર્ષ (Conclusion)

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ કોંગ્રેસના માત્ર એક નેતા ન હતા, પરંતુ તેઓ પક્ષના 'એન્જિન રૂમ' હતા. ગાંધીજીએ કોંગ્રેસને નૈતિક બળ પૂરું પાડ્યું, નેહરુએ તેને બૌદ્ધિક આકર્ષણ આપ્યું, પરંતુ સરદાર પટેલે તેને એક કાર્યક્ષમ 'પોલિટિકલ મશીનરી'માં ફેરવી નાખી. ભંડોળ એકત્ર કરવાથી માંડીને ઉમેદવારો પસંદ કરવા અને આંતરિક બળવો શાંત કરવા સુધીના કઠિન કાર્યો તેમણે નિભાવ્યા.

જો સરદાર પટેલ ન હોત, તો કોંગ્રેસ કદાચ એક શિથિલ સંગઠન બની રહી હોત અને આઝાદી બાદ સત્તા સંભાળવા અને દેશને એક રાખવા માટે અસમર્થ સાબિત થઈ હોત. આમ, ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસના ઇતિહાસમાં અને ભારતના નિર્માણમાં સરદાર પટેલની ભૂમિકા પાયાના પથ્થર સમાન અવિચળ અને અનિવાર્ય હતી.

❖ સંદર્ભસૂચિ (Bibliography)

1. **પરીખ, નરહરિ.** *સરદાર વલ્લભભાઈ (ભાગ ૧ અને ૨).* અમદાવાદ: નવજીવન પ્રકાશન મંદિર.
2. **ગાંધી, રાજમોહન.** *સરદાર: એક સમર્પિત જીવન (અનુવાદ: નાગિન્દાસ સંઘવી).* અમદાવાદ: ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય.
3. **શાહ, ગુણવંત.** *સરદાર એટલે સરદાર.* અમદાવાદ: આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની.
4. **પટેલ, મણિબહેન.** *સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલની રોજનિશી.* અમદાવાદ: નવજીવન પ્રકાશન મંદિર.
5. **દેસાઈ, મહાદેવભાઈ.** *બારડોલી સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ.* અમદાવાદ: નવજીવન પ્રકાશન મંદિર.
6. **કાદરી, રિઝવાન.** *સરદાર પટેલ: એક સિંહ ગર્જના.* અમદાવાદ: અરૂણોદય પ્રકાશન.
7. **Gandhi, Rajmohan.** *Patel: A Life.* Ahmedabad: Navajivan Publishing House, 1990.
8. **Menon, V.P.** *The Story of the Integration of the Indian States.* New York: Macmillan, 1956.
9. **Das, Durga (Ed.).** *Sardar Patel's Correspondence, 1945-50 (Volumes 1-10).* Ahmedabad: Navajivan Publishing House.
10. **Chandra, Bipan, et al.** *India's Struggle for Independence.* New Delhi: Penguin Books, 1989.
11. **Chopra, P.N.** *The Sardar of India: Biography of Vallabhbhai Patel.* New Delhi: Allied Publishers, 1995.
12. **Constituent Assembly Debates (CAD):** બંધારણ સભામાં સરદાર પટેલના પ્રવચનો અને ચર્ચાઓ.
13. **Indian National Congress (INC) Session Reports:** કરાચી અધિવેશન (૧૯૩૧) અને હરિપુરા અધિવેશનના અહેવાલો.

SHABDBRAHM